

Sociologie a společnost: totalitární nástrahy, současné výzvy

(Otázky prof. Miloslavu Petruskovi kladl Karel Černý)

Karel Černý: *Sociologii zakazovaly všechny diktatury dvacátého století, nacistické, fašistické i komunistické. Co je k tomu vedlo, proč se této vědy tak bály?*

Miloslav Petrusek: Sociologie je od samého svého počátku kritická věda, a nejen v té linii, která navazovala na Marxe. Tocqueville, jehož někteří pokládají za skutečného otce sociologie, byl přece k americké demokracii taky kritický, nemluvě o Spencerovi s jeho radikálním libertarianismem a z jiného hlediska o Durkheimově účasti na Dreyfusově aféře. Jen ve velmi výjimečných případech společnost, o níž sociologie vypovídá, ji současně také chválí; především ji kriticky analyzuje. Ale snad právě proto ji demokratické systémy klidně akceptují, jsou totiž schopny kritický přístup (a nejen sociologický) tolerovat, vstřebat a integrovat, ale nezdírkou i prakticky využít. Na druhé straně jej ale dovedou povýšenecky ignorovat. Totalitní režimy naopak nesnášejí jak známo kritiku žádnou, tedy ani vědeckou – a platí to nejen o sociologii.

V sovětském Rusku lze popsat řadu tragických osudů významných genetiků, sémiotiků, kybernetiků, ale i historiků a lingvistů, filozofů a psychologů, kteří na svou vědeckou poctivost a důslednost doplatili vězením a někteří i životem. Uvedu namátkou třeba slavného ekonoma Kondratěva, jehož teorie dlouhých cyklů se dnes běžně užívá – skončil v gulagu a ani nevíme, kdy zemřel, významný historik Jevgenij Tarle napsal svou skvělou monografii o Napoleonovi [v češtině viz Tarle 1950] bez jediného dokumentu v táboře nucených prací, víme o tragických osudech řady umělců, kteří jen naznačili kritickou distanci a o závěru jejich životů často nevíme nic. Mandelštam nebo Babel byli zavražděni a dodnes nevíme, ani kdy a kde. Šostakovič ve svých vzpomínkách píše, že celý svůj život prožil ve strachu – dělejte v takových podmínkách sociální kritiku! Ostatně je to výsměch Marxovi, který snil o tom, že po zrušení dělbý práce „osvobozený socialistický člověk“ bude ráno rybařit, dopoledne něco vyrábět a odpoledne se věnovat sociální kritice!

Jistě, u nás situace nebyla zdaleka tak dramatická, ale některé individuální osudy byly podobně tragické, i když nekončily (s výjimkou historika Závaše Kalandry) přímo rozsudkem smrti. Ale nezdírkou vedly ke ztrátě lidské důstojnosti – co si počít se sebekritikou geniálního zakladatele sémantiky a literárního vědce Jana Mučkařovského, který za největšího génia jazykovědy nakonec prohlásil Stalina, co s nadutou pýchou navýsost talentovaného lingvisty Františka Trávníčka, co s plukovníckým šaškovstvím skvělého dramatika E. F. Buriana atd.? Nebo s lidskými tragédiemi jako v případech Bieblové, Halasové...

Ale z jiného soudku – například tzv. frankfurtská škola velmi ostře kritizovala americký kapitalismus a přitom ji tvořili většinou Němci uprchlí před Hitlerem.

Vlastně místo toho, aby se její členové Spojeným státům „odvděčili“ alespoň loajalitou nebo decentním mlčením již jen za to, že je vůbec přijaly, nezřídka ze svých evropských hledisek kritizovali to, co shledávali na americkém životním stylu a zejména kultuře jako „prodejné“, průmyslově produkováné, zbavené umělecké a lidské autenticity atd. Ale i tato škola byla integrována do širšího sociologického korpusu, aniž by to nakonec budilo nějakou zvláštní zášť nebo údiv. Její představitelé, jako třeba Fromm, Marcuse či Adorno a další, se dokonce stali jednou z dob idolů americké společnosti. V době známé vzpoury mladých pod heslem tzv. kontrakultury 60. let v nich dokonce hippies viděli – často proti jejich vůli – své „guru“.

K. Č.: *Neschopnost totalitních režimů obstát v „palbě“ vědecké kritiky je tedy ten hlavní důvod?*

M. P.: Ne tak docela. Druhá věc je, že totalitní režimy musejí mít vědu pod kontrolou. A to, jak jsem pravil, vědu každou: Stalin se pasoval na znalce genetiky (měl k tomu odborníka v podobě pavědce Lysenka) i jazykovědy, vstupoval do diskusí historiků – a potom nebylo odvolání. Budu-li parafrázovat slavné latinské *Stalin locutus, res finita*, pak to bylo opravdu doslova tak. A v umírněné podobě to platilo i později – z dnešního hlediska komické Chruščovovy výkřiky proti „formalistickému malířství“ (předtím byl formalistou v hudbě Šostakovič) ovšem skončily málo známým paradoxem. Chruščov se „neomylně“ soustředil na nejtalentovanějšího z oněch kritizovaných umělců – Ernsta Něizvěstného. A když Chruščov po „Brežněvovu puči“ dožíval kdesi na dače (tehdy se již aspoň nepopravovalo), pozval Něizvěstného s prosbou, aby mu udělal náhrobek. V Moskvě na Novoděvičím hřbitově najdete mimořádně krásnou plastiku „formalisty“ Něizvěstného, který dokázal i z Chruščova, který jistě neoplýval nadlidskou krásou, udělat člověka zamyšleného, jakoby sebezpytujícího...

Sociologie se však z rámce této kontroly obecně, generálně, jaksi z povahy věci prostě vymyká: nemůže existovat bez demokratického tolerantního ovzduší stejně jako nemohou působit historikové bez archivů, genetici bez možnosti šlechtit rostliny a fyzikové bez složitých přístrojů. Základním „přístrojem“ sociologie je pečlivé pozorování reálných dějů a ty jsou vždycky rozporuplné a dramatické. Totalita však miluje řád, uspořádanost a bombastické oslavy, které sama inscenuje. To ale není jeviště pro sociologii hodnou toho jména: pokud totalitní režimy sociologii tolerovaly, pak to byli opravdu představitelé „degenerované vědy“. Ostatně leckdo by se divil, kdo si „zadal“ s nacistickým režimem. Jeho příchod duchovně připravovali – jistě nikoliv již Schopenhauer a klasická německá filozofie či raná německá sociologie weberovská a tönniesovská, jak si myslel v poněkud excentrické knize o „rozkladu rozumu“ Georg Lukács [Lukács 1954] – ale rozhodně Ernst Jünger, Hans Freyer, Carl Schmitt – a to jsou ještě ti nejlepší z nejlepších. U nás tolik vydávaný Mircea Eliade si více než jen „zadal“ s fašistickými Železnými kříži v Rumunsku a Mussolini měl dokonce několik „dvorních sociologů“ (a filozofů) a nikoliv pátého řádu.

Nejpodstatnější je zde patrně postřeh Raymona Arona, který pokládá za jeden

z hlavních definičních znaků totalitarismu jeho ideologičnost. Říká, že totalitní režimy jsou „ideokracie“: pokud není totalitarismus legitimizován – zdůvodněn ve svých právech a nárocích – vlastní ideologií, není legitimizován ničím. A jestliže tedy sociologie nějakým způsobem zpochybňuje právě tuto vůdčí a jedinou ideologii (a ona to dělat musí, nechce-li být sama pouze ideologií), nutně „podvrací“ i celý totalitní systém. Musí ji zpochybňovat ze své podstaty všude tam, kde se ideologie sráží s realitou. Tento problém si však totalitní režimy uvědomí vždycky velice rychle, i když – to není nepodstatné – v době dominance totalitních režimů sociologie neměla ani teoretický, ani metodologický nástroj studia každodennosti: každodennost totalitarismu vlastně etnometodologickými a podobnými kvalitativními postupy odkrýváme retrospektivně.

Ale ono to všechno částečně platí i o stabilizovaných demokraciích, které také neoplývají láskou k rozmanitým neloajálním – nikoliv nutně „extremistickým“ – hnutím: někdy nemají rády zelené, jindy růžové, ondy zase žluté. Principiální rozdíl je však v tom, že se vede, nebo aspoň může vést, zápas povýtce duchovní, intelektuální střet, který pro nikoho nekončí za mřížemi.

K. Č.: *Kdo případně útočí na sociologii dnes?*

M. P.: Je známo, že existuje velmi silný a vlivný proud, zejména v ekonomické vědě – chci zdůraznit, že spíše v části ekonomické vědy – který je výrazně anti-sociologický. Někteří ekonomové prostě nepochopili, že ekonomie a sociologie tvoří nedílný celek, protože se dívají na společnost sice z různých úhlů, ale dívají se na též sociální organismus. Jenom s různými akcenty. Řečeno klasickou metaforou – *homo economicus* je stejnou abstrakcí jako *homo sociologicus*: ale to tušil Marx a explicitně formuloval ekonom a filozof Vilfredo Pareto. Ostatně je příznačné, že ekonomové znají Pareta jako autora „paretovských křivek“, zatímco sociologové jako teoretika „non-logického chování“, jeho příčin a efektů a teoretika cirkulace elit ve společnosti.

K. Č.: *Kde se tato kritika vzala? O jaké argumenty se opírá?*

M. P.: Celá tato kritika sociologie vznikla patrně z omylu Friedricha Hayeka v jeho slavném spisu *Kontrarevoluce vědy* [česky viz Hayek 1995]. V té knize se Hayek hluboce mylí v tom, že připisuje *soudobé* sociologii nectnosti, které prostě již dávno nemá. Sociologie je totiž obviňována z toho – a to je základní kritický leitmotiv ekonomizujících kritik – že chce být „sociálním inženýrstvím“, že chce měnit společnost na základě nějakého racionálního projektu, který je založen na lepší znalosti světa, než jakou mají k dispozici tzv. obyčejní lidé. Ale žádná věda, pouze trh a s ním spojená nekonečná síť interakcí, jimiž si lidé směňují také informace, může obsáhnout relativně úplné vědění o sociálním světě. Jednak je to předpoklad mylný, protože vědění „obyčejných lidí“ je chybně interpretováno jako vědění navýsost racio-

nální, jednak jde o obvinění, které mohlo být úspěšně vzneseno nanejvýš proti Saint-Simonovi na počátku 19. století a možná ještě proti některým sociologům poloviny 19. století, zejména vůči Comtovi (toho Hayek taky nejostřeji napadá) a vůči Marxovi (vůči němu „hayekovskou“ kritiku provedl Karl Popper).

Dnes již dávno s nápadem, že by bylo možno společnost nejprve racionálně zkonstruovat takříkajíc na papíře a potom ji realizovat, žádný sociolog nepřichází – zdůrazňují sociolog. Že s tím kdysi přišli marxističtí *ideologové*, je téma, které se sociologie netýká, protože sovětský systém sociologii exkomunikoval, obor byl zrušen a „zemřel na úbytě“ v první polovině 20. let. V této souvislosti je zajímavé, že jedinou učebnici sociologie v SSSR napsal na počátku 20. let význačný politický činitel (tvrdí se, že autor sovětské ústavy později připsané Stalinovi v roce 1936) Nikolaj Bucharin, muž mimořádně vzdělaný. Jeho učebnici sociologie ostře kritizoval dnes nejcitovanější marxista Antonio Gramsci ve svých *Sešitech z vězení*, sovětsští současníci ji ignorovali. V roce 1937 byl Bucharin popraven a jeho životní osud zvěčnil literárně Arthur Koestler ve slavném románu *Tma o polednách*. Jestli tedy sovětský systém projektoval ideální společnost na základě své „racionální koncepce“, pak to rozhodně nebyla koncepce sociologická, jakkoliv (ve shodě třeba s Berďajevem) neupíráme bolševizovanému marxismu evropský rodokmen.

K. Č.: *V 60. letech jste se účastnil práce na největším sociologickém výzkumu své doby – výzkumu sociální stratifikace československé společnosti vedeného Pavlem Machoninem. Kniha s publikovanými výsledky však byla po sovětské intervenci stažena. Můžete vysvětlit tyto události?*

M. P.: Ono to nebylo úplně tak. Došlo totiž k „zázraku“, že se nám podařilo knihu vydat v roce 1969 na Slovensku [Machonin et al. 1969]. Slováci měli prostě více odvahy než naši redaktori. Kniha však byla „nebezpečná“ hned z několika důvodů, zejména samozřejmě ideologicky – představa „ideologicky nevinné sociologie“ je panský prostoduchá, prostě není takové sociologie.

Kniha vycházela z předpokladu, že společnost, v níž žijeme, je možná společností třídní, ale nikoliv v tom smyslu, jak tomu rozuměla tehdejší vládnoucí ideologie. Ostatně o to, nakolik je dnešní, řekněme postkomunistická, společnost společností třídní, se stále vedou spory. Zastýdlá marxistická sociologie konce 60. let měla společnost velmi prostě „roztríděnu“ na základě klasického Stalinova modelu na dělnickou třídu, rolnictvo a pracující inteligenci. Ve výzkumu a v knize, která byla jejím výsledkem, jsme se snažili prokázat, a prokázali, že naše společnost je diferencovaná nesrovnatelně složitěji. A to jak vertikálně, z hlediska profesního a příjmového, z hlediska životního způsobu a podílu na moci, ale také horizontálně: například že existují velmi významné rozdíly mezi jednotlivými oblastmi a kraji. Šlo o empirický důkaz toho, že tehdejší společnost nebyla strukturována tak jednoduše, jak to chtěla vidět komunistická elita, nemluvě o tom, že jsme pracovali s nebezpečnými pojmy, jako byla „moc“, „elita“, „prestíž“, ale taky jsme redefinovali „životní způsob“ jako empirický fakt, nikoliv jako „socialistickou normu“ (podle dobo-

vého hesla *Socialisticky pracovat, socialisticky žít*). A to bylo „politicky“ neúnosné, čímž se stala neúnosnou i knížka a nakonec téměř celý autorský tým.

K. Č.: *Teze Pitirima Sorokina o tom, že neexistuje společnost, která by byla zcela nestratifikovaná, již byla v sociologii té doby všeobecně přijímaná. Jistě také značná část české veřejnosti cítila to, co George Orwell vyjádřil ve Farmě zvířat: všichni jsme si rovni, ale někteří jsou si ještě rovnější...*

M. P.: Můžete jistě právem namítnout – ale to přece byly tak samozřejmé věci, že o nich snad každý věděl. Především – nic není úplně samozřejmé, pokud se to nedoloží, zdravý rozum nás někdy v pohledu na společnost spíše klame, než aby nám dobře radil. My jsme v onom výzkumu poprvé u nás i kvantitativně v obrovském měřítku (soubor byl mimořádně velký, kolem 20 tisíc dotazovaných) taky vyzkoušeli, jak a nakolik funguje metodologie rozpracovaná v jiných podmínkách – a to bylo opravdové „novum“. A nakonec – popsali jsme velmi subtilně již tehdy to, co se dnes zkoumá samozřejmě daleko „sofistikovaněji“, totiž reálný životní způsob, jaké věci lidé mají a přejí si mít, co nakupují, jak tráví dovolenou, jestli a co čtou atd.

K. Č.: *Jak je ale vůbec možné, že váš výzkumný záměr někdo povolil? Aparátu komunistické strany přece muselo být jasné, že výsledky nebudou mluvit v její prospěch.*

M. P.: To je naprosto oprávněná a mně srozumitelná otázka mladého člověka. Jistě si ale připomenete, že podle i dnes publikovaných vzpomínek se jednalo o dobu, na kterou celá řada lidí mého věku, jako třeba režisér Forman, ale třeba i Václav Havel, vzpomínají jako na „zlatá šedesátá léta“. To byla taková kratinká doba, kdy se intelektuální a kulturní atmosféra opravdu podstatně uvolnila, zpívalo se anglicky, hrál se rokenrol a písničky z této doby se dodnes zpívají u táboráků. A vůbec už není pravda, že se zpívalo rusky, jak vás i sami sebe mystifikují někteří novináři, dokonce snad častušky. Čas častušek pominul s dobou oslnění osvobozením, mysleme si o tom, co chceme. Naopak – v 70. letech se paradoxně začaly hrát některé vynikající sovětské filmy, hrály se v okrajových kinech a scházeli se na nich disidenti. A ty filmy jsou dodnes živé: viděl jsem po třiceti letech „kulturní film“ Vasilije Šukšina *Červená kalina* na Letní filmové škole v Uherském Hradišti: kino bylo plné – sami mladí – a reagovalo spontánně a přijalo film s obrovským nelíčeným nadšením. To jsou ty paradoxy, řečeno s Havlovým Vaňkem. Naše knížka tedy spadla zrovna do tohoto období „uvolnění“. Sociologie se u nás také v rozmezí let 1964–65 znovu jako věda institucionalizovala. A od samého počátku, od roku 1966, jsme začali na koncepci tohoto výzkumu velmi intenzivně pracovat.

K. Č.: *V této souvislosti nelze pominout otázku role sociologa ve veřejném životě. Má být sociolog společensky angažovaný, nebo má spíše zachovávat přísnou neutralitu?*

M. P.: Myslím si, že ty verbální proklamace, že sociolog má být neangažovaný, jsou naprosto rovnocenné s „bzučením včel“, jak říkal Egyptan Sinuhet. Přece už tím, že sociolog veřejně vystoupí – a on nemůže veřejně nevystoupit, když přednáší, píše knihy, učí, vystupuje v médiích (a kdo dnes nevystupuje v médiích, jak známo, neexistuje) – pak již tím se nutně angažuje, i kdyby se stotisíckrát zaklínal svou neangažovaností.

Na které straně politického spektra však případně vystoupí, to je jiná otázka. To je věc vašeho přesvědčení, víry, nikoliv sociologického vědění. Nikdy to není věc vašeho empirického studia, výzkumu, ten nikdy nevede ani „do prava“, ani „do leva“, ten je sám o sobě opravdu neutrální. Sociolog mu jen poté někdy může svým osobnostním naladěním dodat tu či onu dimenzi.

Můžete mluvit například o školném na vysokých školách jako sociolog, ale můžete vystoupit stejně tak jak pro jeho podporu, či naopak proti – můžete uvádět sociologické argumenty pro i proti: obávám se ovšem, že v tomto případě jde o užití sociologického vědění k účelům politickým, tedy mimovědním...

Ostatně rozumný a moudrý sociolog, jako je Václav Bělohradský, nějakou neangažovanost ani nepředstírá. Jan Keller je přímo emblematickou postavou krajní a vědomé angažovanosti. Bělohradský i Keller jsou typickými příklady osobností, které jasně dávají najevo, že tvářit se nestraně je v podstatě farizejství. To nejpodstatnější ale spočívá v mravní odpovědnosti, totiž schopnosti jasně rozlišit a dát všem na vědomí, kdy vystupují sám za sebe a kdy jako sociolog. V tom prvním případě ručím svou osobností, v tom druhém svým profesionálním vědění.

K. Č.: V 80. letech jste se podílel na práci brněnské disidentské skupiny. Jaký byl cíl těchto aktivit?

M. P.: Ta skupina byla disidentská v tom, řekl bych, velmi umírněném smyslu. Byli jsme disidenty tím, že jsme nebyli ani povoleni, ani tolerováni státní mocí. Vykonávali jsme totiž činnosti, které nebyly zcela slučitelné se zákonnými normami. V Praze jsme spolu s Josefem Alanem vydávali časopis *Sociologický obzor*. A za druhé jsme organizovali a realizovali překlady knih, které u nás tehdy nemohly vyjít. Hlavní zásluhy v té věci měl Vladimír Jochmann z Olomouce, brněnský Jiří Müller s nedávno zesnulou ženou Bronislavou, manželé Jelínkovi z brněnské univerzity, režisér Petr Oslzlý s manželkou a moje žena Alena. Petr Oslzlý, já a Vladimír Jochman jsme za to dokonce dostali francouzský Řád akademických palem francouzské vlády. Většina z překladů, které jsme pořídili – a z nich opět většinu v maringotce napsal Vladimír Jochman, já jsem k nim pak psal doslovy – vycházela po roce 1989 téměř až dodnes – a nešlo o autory lečjaké: Aron, Arendtová, Finkelkraut, Popper, ale i Tocqueville a jiní, celkem asi čtyřicet titulů.

K. Č.: *Sám jste však byl až do roku 1970 členem KSČ. Jak může společenský vědec propadnout utopii o beztřídní společnosti? Šlo i ve Vašem případě o období Aronova „opia intelektuálů“?*

M. P.: To je otázka naprosto oprávněná a vy na ni máte právo. Já na ni ale neodpovím rád. Vždy při tom totiž mám pocit studu, nikoliv však viny. Faktu členství v KSČ jsem nikdy v životě nevyužíval; měl jsem však patrně různé výhody, které z toho plynuly, ale vůbec jsem si jich nebyl vědom. Pocit viny nemám proto, že jsem nikdy nevyužil svého členství k tomu, abych komukoliv jakkoliv ublížil. Existují dokonce lidé, které jsem na základě idealisticky pojatého členství ve straně obhajoval, pomáhal jim a veřejně se jich zastával – a to i na vysoké škole a s jistým osobním rizikem.

Nepropadl jsem ale žádné „aronovské utopii“, já jsem se – a to si nevolíme – prostě do komunistické strany narodil. Dnes mohou být třeba lidé šťastní, když se narodí do prostředí živnostenského nebo šlechtického. Já jsem v ovzduší komunistické ideologie vyrostl, porozuměl jsem jí jako velkému dědictví osvícenství, a když jsem začal mít postupně vážné pochyby, nebylo snadné provést radikální škrt všeho, na čem stála vlastně moje – s prominutím – intelektuální identita. Ale nakonec jsem to dokázal, pochyby začaly bezprostředně po Stalinově smrti, ačkoliv i retrospektivně vidím, jak mi byly bytostně odporné ty ať už upřímné či neupřímné, dobrovolné či inscenované masové aklamace věrnosti a oddanosti... Nikdy jsem třeba nepochyboval o dějinné osvoboditelské úloze Rudé armády, ať už za své vítězství říká se „vítězství, které vojákům a národu ukradli“) zaplatila jakoukoliv strašlivou cenu lidskou i mravní (žádná válka z lidí nečiní světce), ale vždycky mi byla odporná ta rituální díkůvzdání. Tím spíše, že byla namnoze velice neupřímná. A tak od té doby jsem začal postupně nabírat „zdravý rozum“.

K. Č.: *Zásadní zlom nastal v roce 1968 s příjezdem ruských tanků?*

M. P.: Vy byste dokonce mohl položit otázku, která by byla ještě zlomyslnější a zněla by: a proč jste z té strany už tehdy nevystoupil? V té době, chtěl-li jsem ve společenských vědách pracovat, bylo členství ve straně do jisté míry podmínkou, nebo alespoň velmi žádoucím doporučením. Ten samotný krok vystoupení ze strany by tehdy byl naprosto nesmyslný. To není alibismus, já bych tím patrně nikomu neprospěl, jen bych sám sobě a své rodině ublížil. Samozřejmě že rok 1968 představoval určité vyvrcholení. Ale již kolem roku 1965, když jsme pracovali na onom velkém výzkumu socialistické společnosti, se stali z většiny nás mladých z výzkumného týmu „zakuklení“ ne-komunisté. Nebo dokonce (ne všichni) explicitní antikomunisté. Náš rozchod s komunistickou ideologií byl již v této době poměrně zřejmý, jakkoliv na druhou stranu třeba jazyk té knihy byl stále ještě velmi poplatný své době. To už asi patrně lidé, kteří nebudou muset žít v totalitních režimech, těžko pochopí. Ale ona elementární sociolinguistika učí, že musíte psát jazykem, který vám usnadňuje komunikaci, i když vám není nutně vlastní. Je možné, že dnešní anglicismy budou stejně komické, jako jsou naše „marxicismy“ – s ruštinou ale ten náš tehdejší jazyk neměl nic společného.

K. Č.: Je známo, že stále učíte s vysokým úvazkem. Co se snažíte studentům předat? Jaký by podle Vás měl být profil absolventa oboru sociologie?

M. P.: Učil jsem vždycky naplno, tedy až deset či dvanáct hodin týdně, a nikoliv proto, že prý rád učím, jak tvrdí někteří moji kolegové, jimž se do výuky moc nechce, ale prostě proto, že to pokládám za posvátné poslání vysokoškolského učitele, za jeho prvořadý úkol. Za druhé ovšem taky proto, že si myslím, že jsem lepší učitel než badatel. Pán Bůh to prostě nerozdělil rovnoměrně. A ke schopnosti slušně učit patří i jistá míra schopnosti sebeironie, smyslu pro humor – a to taky není každému dáno. Je proto pro mně největší satisfakcí, když mně po pětatřiceti letech napíše bývalá studentka z Bruselu, že si při svém harcování světem stále vozí moje přednášky: jsou jí k ničemu, ale jsou krásnou vzpomínkou na studentské mládí. Přejete si víc?

Ideální absolvent oboru sociologie by měl být především profesionál. To znamená, že musí zvládat tři základní pilíře sociologického vědění: to je sociologická teorie včetně dějin sociologického myšlení, sociologická metodologie včetně nejnovějších trendů v sociologické metodologii a v jejích rozměrech, zejména kvantitativním i kvalitativním. A za třetí, sociolog musí být všeobecně humanitně vzdělán. Zatímco ty první dva pilíře se všeobecně respektují a jsou v každém kurikulu, třetí pilíř bohužel v úplnosti respektován není.

Dnes a denně se setkávám se studenty stále nekulturnějšími. Je paradoxní, že čím více je informací „ve vzduchu“, tedy ve virtuálních médiích a sítích, tím méně kultivovanosti se projevuje ve vědění a životních postojích. A opravdu nejde o stesk starce po idealizované minulosti. Mohu své mínění doložit písemnými pracemi studentů, jejich jazykovým projevem, tím jak vystupují v seminářích, jak rozumí nebo nerozumí čtenému textu, ale zejména tím, co čtou, jaké sledují filmy. Obávám se, že skutečně dochází ke „kulturní barbarizaci“, minimálně však ke všeobecnému snížení kulturní úrovně. Profesionální sociolog musí být podobně jako filozof či kulturní antropolog také humanitní vzdělanec. To je představa, na níž trvám.

K. Č.: Kde se takto „vyprofilovaný“ absolvent podle Vás uplatní?

M. P.: Tuto otázku si často kladou studenti, když v prvním ročníku přicházejí na fakultu. Ptají se, čím budou, když vystudují obor. Na tuto otázku se nedá zcela jednoznačně odpovědět, protože být profesionálním sociologem se podaří přibližně jedné desetině studentů, tedy těm, kteří pracují ve výzkumných ústavech, na vysokých školách, v Akademii. Většina se uplatní ve „sprízněných oborech“, jako jsou například média, kde pracují jako redaktori či komentátoři. Ale škála uplatnění, pokud je sociolog dobře humanitně orientován – a to je právě ten třetí pilíř – je neobyčejně široká.

K. Č.: *A co Vás osobně přivedlo k zájmu o společenské vědy? Proč jste se chtěl stát sociologem?*

M. P.: Obraťme tu otázku tak, jak se to často dělá při podobných rozhovorech: čím byste chtěl být, kdybyste se podruhé narodil? Já bych vám samozřejmě mohl říct, že bych chtěl být sociologem. Ale ona by to nebyla tak docela pravda. Chtěl bych být malířem, výtvarníkem. Vždy mě přitahovalo výtvarné umění ve všech jeho podobách, zejména však malířství. K tomu mě vedl můj děda, který byl sám vynikající malíř-amatér. A já jsem se vlastně přes četbu o velkých umělcích minulosti (a kopírováním, nepodceňovat!) počínaje Rafaellem, Rembrandtem či Michelanxelem a konče Mikolášem Alšem a Emilem Fillou dostal k tázání po tom, co to vlastně jsou ty velké kulturní celky, jako je baroko nebo renesance, neoklasicismus nebo secese, a co to v dějinách znamenalo. A odtud již nebylo příliš daleko k otázkám svou podstatou socio-historickým. Takže zájem o umění mě přitáhl ke společenským vědám.

Když jsem maturoval, všichni moji profesori byli zcela samozřejmě přesvědčeni o tom, že jako výborný student (nepřeceňovat!) půjdu na medicínu, což byl ve své době nejperspektivnější obor. A když jsem řekl, že chci jít studovat humanitní vědy – v 50. letech! – tak si všichni klepali na čelo. Naštěstí jsem 50. léta přestál a přes studium Masaryka jsem se dostal k četbě sociologických klasiků a sociologii samotné.

K. Č.: *Jací sociologové Vás ovlivnili? Ať již jejich studium nebo osobně?*

M. P.: Pokud jde o četbu, tak na počátku byl Masaryk. Přečetl jsem ho celého a psal na toto téma diplomovou práci. Přes jeho knihy jsem se dostal k dalším sociologům. Například v Člověku a náboženství píše Masaryk [Masaryk 1934] o Spencerovi, takže jsem si přečetl příšerný překlad Spencera, kterému jsem moc nerozuměl. Přečetl jsem i vše ostatní, co bylo tehdy ve filozofickém semináři v Brně dostupné, ale byla tam spousta pitomostí a anachronismů, Giddings, špatné překlady klasiků. Patrně nemohu jmenovat jednu sociologickou osobnost, která by mě naprosto zásadně ovlivnila, jako to může učinit například Jiří Musil ovlivněný Maxem Weberem. U mě to takto nebylo – kromě Masaryka. Ale to nebyla velká sociologická osobnost v pravém slova smyslu.

K. Č.: *Při přednáškách na Masaryka stáčíte často řeč. O Masarykovi jako sociologovi se však říká, že o 20. století uvažoval v pojmech století devatenáctého. V čem pak může být inspirační v 21. století?*

M. P.: Myslím, že se přes všechny rituální pocty Masarykovi přece jen krivdí. On byl přece jeden z prvních, kdo velmi přesně na konci 19. století postihl fenomén, kterému souborně říkáme „krize moderního člověka“. Masaryk tu krizi dokázal popsat před Durkheimem, před Simmelem, dokonce před velkými literáty, jako byl Robert

Musil nebo Hermann Broch. A přitom ji popsal poměrně přesně, když shledal, že hlubinná podstata krize moderního člověka je v polovzdělanosti, v nedostatečné kultivovanosti, ve špatně pochopeném a vstřebaném osvícenství. Masaryk podal první kritiku „dialektiky osvícenství“, dávno před Adornem a Horkheimerem. Krize moderního člověka je Masarykovi ale také krizí lidské důvěry, krizí lidské slušnosti, nejen krizí jeho nábožnosti...

Masaryk měl navíc neobyčejně přesný cit pro to, co bude ve 20. století velkým problémem, a psal o tom v takovém rozsahu a v takové hloubce jako žádný z jeho současníků. Zajisté, mám na mysli především marxismus. Masarykova *Otázka sociální* z roku 1898 [Masaryk 1898] je zcela nepochybně první syntetickou kriticko-analytickou prací o marxismu.

Konečně Masaryk od samého počátku předvídal, jak obrovskou roli bude v evropských dějinách hrát Rusko. On se jím zabýval vlastně celý život a Rusku velmi dobře rozuměl, jeho filozofii, literatuře a sociologii. Není bez zajímavosti, že v roce 1912, kdy o Leninovi v Evropě nevěděl nikdo, Masaryk kriticky analyzuje jeho *Materialismus a empiriokriticismus* (1909) [Masaryk 1996]. O tom, že byl prorokem přesným – a nejen pokud jde o Rusko, o jehož civilizační a kulturní bídě si nečinil iluze a v jehož „specifické poslání“ nikdy neuvěřil, ale také pokud jde o budoucí osudy Evropy – svědčí mimo jiné také jeden z jeho posledních textů, jímž je recenze Hitlerovy knihy *Mein Kampf* [Masaryk 1933].

Masaryk není samozřejmě srovnatelný s klasiky sociologie, kterým se vyučuje. Filozofové, třeba Jan Patočka, pochybují taky o jeho velikosti filozofické. Masaryk je ale přitažlivou osobností svou mravní a intelektuální integritou, svým lutherovským *Zde stojím a nemohu jinak!* Masaryk je minimálně sociologickým, kulturním a politickým pilířem naší národní identity. Někdy se mluví o Masarykovu moralizátorství – samozřejmě s despektem. Nikdy jsem tomu despektu nerozuměl – důraz na lidskou slušnost, porozumění, vzájemnou pomoc, na to všechno, co je už ve slavném *Kázání na hoře* – a o nic jiného přece nejde v masarykovském *Nebát se a nekrást!* – to všechno jsou maximy kultivovaného života v demokratické společnosti. Z tohoto hlediska je mi vždycky vztah k Masarykovi měřítkem „politických kvalit“ těch, kdo se o různá postavení ve společnosti ucházejí. Protože – prostě a jednoduše – Masaryk je starosvětský myslitel, který stále ještě věřil v cosi, čemu se kdysi říkalo lidské ctnosti.

K. Č.: Známe jsou Vaše styky s polským sociologem Baumanem, který Vás patrně také silně ovlivnil. Je to tak?

M. P.: Ano, měl jsem to štěstí, že moje první zahraniční služební cesta v roce 1964 vedla do Polska. Tam jsem se seznámil se Zygmuntem Baumanem. Náš vztah se postupně vyvíjel v určité „přátelství na dálku“ – zejména intenzivně v době, kdy on byl vyhnanec z Polska a já vyhnanec z oboru. Jeho texty mi umožnily porozumět alespoň zčásti tomu, čemu se říká postmoderní myšlení. Bauman se uvádí téměř v každé učebnici jako představitel postmodernismu, ale on sám tím typickým postmodernistou vlastně není, zaujímá k postmoderní sociologii značnou distanci.

Bauman mě tedy opravdu velmi ovlivnil. Jinak jsem ale s žádným jiným velkým světovým sociologem v bližším a přátelském styku nebyl. Viděl a slyšel jsem sice například Parsonse, Mertona nebo Daniela Bella, když byli v tehdejší Československu, ale o podobném vztahu, jako máme s Baumanem, se rozhodně mluvit nedá. Znal jsem však několik skvělých Poláků, zesnulého Edmunda Mokrzického, stýkám se s Jadwigou Mizińskou, Jaroslawem Kiliasem, s ruskými sociology, zesnulým fantastickým encyklopedistou Gennadijem Semjonovičem Batyginem, čilým Nikolajem Petrovičem Narbutem – a to jsou, věřte mi, taky formáty, nejen Ulrich Beck a Anthony Giddens. Jiné formáty, ale taky...

K. Č.: Většinu lidí v lepším případě splývá sociologie s výzkumy veřejného mínění, v horším případě o této vědě nemají žádné povědomí. Není to však vina sociologie samé, důsledkem neschopnosti lépe prezentovat svou práci navenek?

M. P.: Opravdu jsme připustili, že se obraz sociologie v očích veřejnosti zredukoval na prezentování „koláčů“ voličských preferencí a sledovanosti televize Nova. Samozřejmě víme, že je to jen jeden – i když důležitý – rozměr toho, čemu říkáme „doing sociology“.

Povahu sociologie vykládám na bázi durkheimovské tradice. Na rozdíl od ostatních společenských věd, které se zabývají jednotlivými sociálními jevy, se sociologie zabývá vzájemnými vztahy mezi různými *druhy* sociálních jevů. Jestliže se například ekonomie zabývá ekonomickými jevy, pak sociologie se zabývá vztahem ekonomie a politiky, rolí náboženství při utváření moderního světa nebo nemilou otázkou, kterou klade třebas Reich a u nás Mlčoch, po vztahu náboženství a morálky... Taková sekularizace není proces, který by mohla prozkoumat teologie, protože to je sociální proces. Nezabýváme se právními jevy jako samostatnými „entitami“, zabýváme se „nemilým“ vztahem práva a morálky, práva a náboženství, práva a politiky. Snažit se porozumět totalitnímu režimu a nevidět, jaký tam funguje vztah mezi politikou a právem, znamená nerozumět ničemu. To se stává dnešním doktorandům, kteří sice píší o problému moci v totalitním režimu, ale vůbec nevědí, jak tam fungoval právní systém.

K. Č.: Jak vidíte budoucí vývoj sociologie? Bude „převálcována“ sebevědomou sociobiologií, dynamicky se rozvíjejícími kulturními studii, nebo si přece jen udrží své samostatné postavení mezi vědami o společnosti?

M. P.: Nejbanálnější konstatování tvrdí, že sociologie je multiparadigmatická věda. To neznamená nic jiného, než že sociologie vždy byla složitě vnitřně diferencovaná na konkurující si školy a směry. Tak to bude vždy. Zásadní rozdíl oproti sociologii minulosti, kdy šlo zejména o pluralitu hledisek, bude v tom, že zmizí původní vnitřní striktní členění na jednotlivé sociologické disciplíny, jako je například sociologie

práce, kultury, volného času a podobně. Hranice mezi nimi se začínají rozmazávat a spolu s Jonathanem a Stephenem Turnerovými [Turner, Turner 1993] můžeme říci, že místo toho budou existovat různé typy analýzy. Například bude existovat socio-biologická analýza, což nebude sociobiologie – tu nechme biologům –, ale půjde o průnik biologického a sociologického pohledu na společnost. Podobně bude existovat kulturní analýza, která bude průnikem sociologických, uměnovědních, kulturologických či lingvistických disciplín. Podobně mediální analýza. Půjde tedy o nové typy a nové způsoby přístupu k sociální skutečnosti. Takže multidisciplinarity se projeví v tom, že začnou vznikat takovéto komplexní celky, „typy analýzy“.

Paralelně s tím vznikají analýzy, které koexistují se sociologií. Například kulturní studia, globální studia, mediální studia. To vše jsou občas sociologicky fundované pohledy na určité parciální problémy. Můžeme sem zařadit také gender studies. U některých z těchto orientací si nejsem jist, zda jsou dlouhodobě životaschopné. Například u kulturních studií vůbec nevím, zda přežijí. Jejich marxistický fundament je tak strašlivě viditelný a jejich pokus obhájit populární kulturu tím, že původně dělnická třída četla tu nejjednodušší literaturu, tak proč by tedy dnešní člověk nebral z médií to nejjednodušší, je prostě na hranici slaboduchosti. Ale mohu jim křivdit, protože se obor nakonec může rozvinout do velmi „sofistikovaných způsobů“ zkoumání sociální skutečnosti, budiž jim přáno. Podobně mediální studia, která se pořád motají kolem simulákrů, ale pořádně analyzovat náš medii spletený svět nedovedou. Na otázku, jak je možné, že během pěti let se z milionu lidí (to je prosím pětina dospělé populace) stali přítroblí čtenáři Blesku a „sledovači“ „reality shows“, mi nikdo fundovaně neodpověděl: že „to lidi chtějí“, tvrdí pan Železný, ale nesmí to tvrdit vážný vědec.

Největší nezbytnost ale vidím v kombinaci sociologie s některými jinými, ba přímo exaktními vědami. Již dříve byly pokusy studovat sociologii s estetikou, s biologií a podobně. A v tom je stále velká perspektiva přežití sociologie jako vědy. I když se o osud sociologie zase tolik neobávám, protože již přežila daleko horší časy.

K. Č.: *Jaká je společnost pana profesora Petruska? Jaké jsou její klíčové definiční znaky?*

M. P.: Žádnou jednoduchou definici soudobé společnosti, ve které žiji, nemám. Jsem ale šťastný, že jsem se dožil doby, kdy mohu žít ve společnosti, která má sice spoustu vad a nedostatků, ale přitom je to společnost otevřená, demokratická, nabízející spoustu možností a příležitostí. I když je to zároveň také společnost ne zcela spravedlivá, společnost s viditelnými a výraznými prvky vulgarity a neslušnosti. Je to společnost, která je zásadně jiná než ta, v níž jsem já vyrostl a která mě formovala.

Představte si, že na rozdíl od postmodernistů – kteří žijí ve fragmentarizovaném světě rozbitém na „střípky“, ve světě, kde hodnoty ztratily svá pevná místa v hierarchickém uspořádání, kde skončila „tvrdá“ modernita a kde každý hledá některou ze svých identit – mohu prohlásit, že já v takovém světě nežiji. Můj svět není ani „rozpadlý“, ani fragmentarizovaný, má svůj pevný hodnotový řád a moje identita je stabilní a nikoliv křehká. Abych parafrázoval klasika (ten to říkal o Platono-

vi) – mám rád Baumana, ale ještě víc mám rád pravdu. Jistě – co je pravda? Ani „s tím nemám problém“, abych použil oblíbeného amerikanismu. Samozřejmě chápu, že existuje hodnotový relativismus, zároveň si ale musíme uvědomit, že žijeme v evropoamerické civilizaci, jež opravdu a prokazatelně má relativně stabilizovaný hodnotový řád, který bychom měli respektovat, a ne ho donekonečna zpochybňovat. S velkou chutí píše o postheroické společnosti, o Lipovetského „éře prázdnoty“ a o roli módy v současném světě, ale to není můj svět. To je svět, který vidím a jako sociolog pozoruji, ale vůči němuž mám distanci. Můj svět je svět milovaného Jana Skácela, který říká – „nezapomeňte, že je již večer“...

Literatura

- Hayek, Friedrich A. von. 1995. *Kontrarevoluce vědy: studie o zneužívání rozumu*. Praha, Jinočany: Liberální institut, H & H.
- Lukács, Georg. 1954. *Die Zerstörung der Vernunft*. Berlin: Aufbau-Verlag.
- Machonin, Pavel et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epoque.
- Tarle, Jevgenij. 1950. *Napoleon*. Praha: Naše vojsko.
- Turner, Jonathan, Stephen Turner. 1993. *Sociologia amerykańska w poszukiwaniu tożsamości (American Sociology in Search of Identity)*. Warsaw: IFiS PAN.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1898. *Otázka sociální: Základy marxismu sociologické a filosofické*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1933. „Hitlers Credo.“ *Prager Presse* 13 (119): 3–4, 30. 4. – podepsáno V.S.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1934. *Moderní člověk a náboženství*. Praha: Jan Laichter.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. 1996. *Rusko a Evropa*. Díl II. Praha: Ústav T. G. Masaryka.